

АДЛЮСТРАВАННЕ НАРОДНЫХ І ХРЫСЦІЯНСКІХ УЯЎЛЕННЯЎ ПРА ЗМЯЮ Ў РАМАНЕ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА “ХРЫСТОС ПРЫЗЯМЛІЎСЯ Ў ГАРОДНІ (ЕВАНГЕЛЛЕ АД ІУДЫ)”

У артыкуле ўпершыню разглядаецца, як у творчасці глыбока нацыянальнага пісьменніка Уладзіміра Караткевіча (на прыкладзе рамана “Хрыстос прызямліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды)”) адлюстроўваюцца беларускія народныя ўяўленні пра змяю. Цікава, што амаль усе фасеты найўнага канцэпта *змяя* ўвасобіліся ў творы.

Агульнавядома, што ў аўтарскай канцэптуалізацыі адлюстроўваюцца народныя нацыянальныя светапогляды. Паспрабуем на прыкладзе канцэпта *змяя* разгледзець, як гэта адбываецца ў творчасці славутага беларускага пісьменніка Уладзіміра Караткевіча.

Узгадаем спачатку народнае (паводле тэрміналогіі Ю.Д.Апрэсяна, *найўнае* [2]) успрыманне, звязанае з гэтым канцэптам. Тут мы маем на ўвазе ўспрыманне звычайнага чалавека, беларускага селяніна, прадстаўніка народнай традыцыі, які суб’ектыўна глядзіць на свет, па-свойму ацэньвае яго і па-свойму інтэрпрэтуе рэчаіснасць.

Змяя – адзін з ключавых персанажаў у сістэме народных уяўленняў пра жывёльны свет, які ўтрымлівае ўсе характэрныя асаблівасці гадаў (агульнаславянскае; першапачаткова ‘нешта агіднае, брыдкае’ [15, т. 1, с. 381]). У беларусаў, як і ва ўсіх славян [13, т.1, с. 491 – 493], *гад* – ‘змяя’, таксама ‘гадзюка’ [14, с. 9].

Міфалагічная семантыка аб’ядноўвае ў разуменні славян *змяю* са *змеем*, *вужам*, *гадам*, *гадзінай*, *гадзюкай*, *смакам*, у беларусаў *цмокам*.

Вуж у беларускай народнай карціне свету не мае негатыўных канатацый. Аб гэтым гавораць легенды пра вужовага караля, *змея*, які носіць грошы (яго таксама беларускія сяляне суадносілі з метэорам), тое, што раней дамавыя вужы жылі амаль у кожнай сялянскай хаце [3; 4; 12; 13 і шмат інш.].

Першапачаткова *змей*, які носіць грошы, – станоўчы персанаж. Паводле легенды, ён знешне вельмі нагадвае *цмока* і спачатку таксама не канатаваўся негатыўна. Аб гэтым сведчыць, па-першае, тое, што *Цмок* у песнях з’яўляецца галоўным аб’ектам пакланення да прыняцця хрысціянства (палескае: *Як була земля нехрышчэна, то булі людзі неверныя, то не веровалі ў господа бога да поверовалі ў ліхога цмока*), а, па-другое, што першымі ахвярамі *Цмока* бывалі звычайна парушальнікі грамадскіх абавязкаў, так званая *звычайвага права* [9]. На фарміраванне адмоўнага вобраза *Цмока* паўплывалі хрысціянская легенда пра святога Георгія Перамаганосца, а таксама біблейскі *Змей Спакушальнік*.

Такім чынам, у беларускай найўнай карціне свету *змяя* выступае ў трох іпастасях: *вуж* (*змяя*) – *змей*, які лётае і носіць свайму гаспадару багацце, – *цмок*. У паганскія часы канцэпт *змяя* ва ўсіх гэтых праявах не ўтрымліваў негатыўны. Але хрысціянізацыя прывяла да фарміравання адмоўных канатацый у поглядах на ўзгаданы дэнатат. Гэта можна назіраць у беларускай фразеалогіі, дзе ўстойлівыя словазлучэнні ў асноўным актуалізуюць семы хітрасці, падману, злобы і пад. [16]. Пазней *змяя* (усё часцей і *вуж*: абзыванне *вужака*) пачала звязвацца ў беларускіх найўных уяўленнях з нечым негатыўным, выконваць адмоўную функцыю.

Вядома, што найўная карціна свету можа не зусім супадаць з індывідуальнай. Паспрабуем вызначыць, як фрагмент яе, звязаны са *змяёй*, увасобіўся ў аўтарскай канцэптуальнай карціне свету вядомага беларускага пісьменніка Уладзіміра Караткевіча, у прыватнасці ў яго рамана “Хрыстос прызямліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды)” [1]. Сімволіка *змяі*, як вядома, існавала да гэтага тэксту і не залежыць ад яго. Аднак гэты сімвал “пападае ў памяць пісьменніка з глыбінь памяці культуры і ажывае ў новым тэксце, як зярнятка, якое папала на новую глебу” [11, с. 151].

Цікава, што ў творчасці пісьменніка адлюстраваны амаль ўсе семы народных уяўленняў пра *змяю*. Уладзімір Караткевіч вельмі цікавіўся гэтай тэматыкай. Сюжэт пра вужовую каралеву ўвасоблены ў казцы з аднайменнай назвай “Вужовая каралева”.

Легенду пра вужовую каралеву (караля) пісьменнік пачуў ад дзеда Васіля Юльянавіча Грынкевіча (правобраз Данілы Загорскага-Вежы ў рамане “Каласы пад сярпом тваім”). Акрамя гэтага, Уладзімір Караткевіч узгадвае, што дзед расказаў яму легенду пра Вялікую змяю Дзебраў (пасёлак Дзебры пад г.Магілёвам) [5].

Але найбольш поўна канцэптуалізацыя змяі рэпрэзентавана ў рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды)”.

Назва рамана паказвае на прэцэдэнтнасць у творы хрысціянскага сюжэта. На фарміраванне беларускага канцэпта змяя (цмок), як ужо ўзгадвалася, паўплывала біблейская легенда пра святога Георгія Перамаганосца. У сучасных беларускіх мастацкіх тэкстах імя Георгій, як і ў народным жыцці, амаль не сустракаецца. Беларусы звязваюць яго перш за ўсё з Францыскам Скарынам, беларускім першадрукаром, другое імя якога Георгій, што, безумоўна, вынікае з хрысціянскай традыцыі. Затое вялікай частотнасцю вылучаецца імя Юрась. Юр’я, Ягор’я – дахрысціянскія святы, які спачатку быў заступнікам дамашняй жывёлы і нівы [4, с. 573]. Шматлікія беларускія пісьменнікі надзялілі ягоным імем сваіх герояў. Часта сустракаецца яно і ў творах Уладзіміра Караткевіча, але ў рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”, безумоўна, атрымлівае сакральнасць, таму што аўтар называе ім мужыцкага Хрыста. Сакральнасць замацоўвае згаданне ў тэксце гэтага твора імя святога Юр’я, якое заўсёды на вуснах народнага войска, народныя месціцы называюць сябе яго дзецьмі. Мы бачым, як апякун свайскай жывёлы і нівы ператвараецца ў апекуна воінаў і ваенных паходаў, хрысціянскага Георгія Перамаганосца. Мужыцкае войска спявае: “Дзеці Юр’я святога,/ Дзеці яго ўдзела,/ Біце, забівайце, Не шкадуйце,/ Не шкадуйце /Ворага” (1, с. 388).

У самым пачатку рамана аўтар паказвае падзеі XVI ст., той неспакойны, трывожны час на Беларусі, людзей таго часу з іх поглядамі на жыццё, вераваннямі, цеснай сувяззю з прыродай. Ён расказвае пра розныя злавесныя прадвесці ў год з’яўлення мужыцкага Хрыста. Адным з такіх прадвесцяў быў *агнявы змій* з доўгім зыркім хвостом, які з шыпам і свістам прамчаў па небе. Простыя людзі ўспрынялі метэарыт як пасланне д’ябла. Пры яго падзенні ўтварылася вялізная яма: *шэсць, калі не больш, хат улезе*, на дне было нешта бліскучае. Мірскі каплан загадаў засыпаць яе зямлёй, *каб спакусы не было і каб не дакранацца да рэчаў змеевых. Бо ўсім вядома, чыёй зброяю быў змій* (1, с. 11). Тым не менш менавіта метэарыт, які ў народных уяўленнях звязаны і са змеем, што прыносіць багацце, і з праціўнікам Бога, пазней дазволіў людзям суаднесці яго падзенне з узнікненнем мужыцкага Хрыста, памочніка і абаронцы бедных. На месцы падзення метэарыта, на зямлі, цёплай ад гэтага падзення, *як печка*, знайшлі спаўшага шкаляра-недавучку Юрася Братчыка, якога за дабрату і сумненні ў веры прагналі з Мірскага калегіума (герой, між іншым, далей паступова ператвараецца ў мысліцеля, пакутніка, праўдашукальніка, народнага заступніка), і звязалі яго з’яўленне з Боскай праявай, абвясцілі пасланнікам Бога і назвалі *той, што на агнявым змеі зляцеў*. Такім чынам, першае паяўленне галоўнага героя звязана з народнай легендай пра лятучага змея.

Сярод іншых знакаў, якія з’явіліся ў гэты час, была масавая гібель цмокаў у Сенненскіх азёрах, надзея, якой у рамане адведзены цэлыя дзве старонкі. Апісваецца яна як зусім рэальная. Праўда, аўтар згадвае пра вальнадумцаў і ерэтыкоў, якія сцвярджалі, што гэта ўсё казкі і што ніхто гэтых цмокаў, акрамя *п’янюг начных, не бачыў*. Аднак ён не згаджаецца з імі: *Што ж, і п’янюгам трэба верыць. Які гэта цвярозы богабаязны чалавек палезе ўначы на лясное возера з дрэннаю славай?! Гібель цмокаў успамінаецца і ў далейшым апавяданні. У прыватнасці, пра гэта гаворыць Даніэль Кадушкевіч, які суадносіць падзеі свайго жыцця з выміраннем цмокаў у Лепельскім возеры без усякага сумневу ў рэальнасці гэтай падзеі* (с. 117), пра гэта ўспамінаецца пры апісанні асады Гародні, калі для абароны гарадской брамы скарысталіся “аршанскім агнём”, прыстасаваннем, якое працуе на гарачай нафце.

Людзям, нават не самым цёмным, у той час нічога не было вядома пра нафту. Пра яе паходжанне разбяр Кляонік разважае так: *Кажуць, на Дняпры часам ля берагоў вада масленая. Гэта каменны алей плыве. Невядома ўжо, з чаго яго падземны валадар душыць. З цмокаў, можа. Ці з волатаў. А мо і сапраўды з камянёў* (4, с. 127). У гэтых разважаннях ясна праглядаецца карэляцыя *цмок – волат – камень*, якая прысутнічае ў беларускай наўнай карціне свету [4; 6; 13].

Такім чынам, людзі таго часу, здаецца, і сам пісьменнік, не мелі сумненняў у існаванні цмокаў. У гэтым сэнсе цікава выказванне Ю.М.Лотмана: “Індывідуальнасць мастака слова праяўляецца не толькі ў стварэнні новых аказіянальных сімвалаў... але і ў актуалізацыі часам вельмі архаічных вобразаў сімвалічнага характару” [11, с. 123]. Сведчанні пра

цмокаў у беларускіх паданнях, легендах, казках настолькі шматлікія, што мімаволі верыш у іх рэальнасць. Да гэтай пары мы чуем пра наяўнасць падобных на цмокаў пачвар у некаторых вадаёмах. Самая вядомая гісторыя пра Нэсі. Але працягнем размову пра рамана.

Прападобны Амбражэй Куцеянскі, расказваецца ў ім, *некалі закляў і загнаў цмокаў у возера, каб яны не палохалі і не хапалі людзей*. Але адзін раз за адну ноч на водмелях *тых яшчुरаў, тых цмокаў знайшлі сорака, ды палова таго хісталася на фалях, як плаваючыя выспы. Ды другой раніцай знайшлі яшчэ трохі менш паловы таго, што выдахла ў першую ноч*. А яшчэ праз ноч усплыў самы вялікі. Адзін. У раманае апісваецца, як выглядаў гэты цмок. *Выглядам той цмок быў, як звер фока, такі самы льсняны, у складках, толькі без поўсці. І шэры, як фока. Але даўжэйшы за яго куды. Бо даўжыні ў ім было сем з паловай лагожаскіх сажняў...* Тулава мелі тыя цмокі шырокае і трохі пляскатае, і мелі яны плаўнікі – не такія, як у рыбы, а такія таксама, як у фокі, таўстамясыя, шырокія, але не дужа доўгія. *Шыю мелі, па тулаву, дык тонкую і надта доўгую. А на шыі сядзела галава, адначасова падобная і на галаву змяі, і на галаву лані*. (Бачым, што крылаў у іх не было. Апісанне на самай справе нагадвае Нэсі). *І, дальбог, смяялася тая галава. Мо проста зубы скаліла, а мо – з нашых бедаў. І зубы былі велічынёй з конскія, але вострыя, і многа іх было на такую галаву аж данельга* (1, с. 8 – 9). Вочы ў змея былі вялізныя, як сподкі, каламутна-сінія ў зелень, ашклянелыя. *І страшна было глядзець ў тыя вочы, і мурашкі па спіне, нібы Евінага змяя ўбачыў, і непамысна неяк, і нібы ў чымсьці вінаваты*. Толькі пазней, гаворыцца далей, даведаліся, над чым смяяўся здохлы звер. *Тады, калі рачоны Хрыстос у Гародню зайшоў і людзей пабіў, і ксяндзоў з магнатамі пабіў. А з’явіўся ён за грахі каталіцкіх сыраядцаў, і асабліва за грахі кардынала Лотра. Знешні воблік змея ўяўляе сабой кантамінацыю народных уяўленняў пра паганскага Цмока і хрысціянскага Змея Спакушальніка*.

У раманае ёсць і іншыя алузіі на біблейскага Змея, напрыклад: *Стаялі вакол ідалы, калыхаўся дуб (а мо то было дрэва Дабрыні і Зла?), звешваўся і варушыўся ў наветры вялізны льсняны змей, падобны на тоўстую даўжэзную каўбасу* (1, с. 294).

Цікава, што ў рукапісе рамана словы ксяндзоў, каталіцкіх і кардынала Лотра выпраўлены на *папоў, праваслаўных і мітрапаліта Балвановіча*. Такое выпраўленне не мог зрабіць сам аўтар, таму што ў раманае адна з сюжэтных ліній прысвечана гісторыі стварэння каталіцкага манаскага ордэна езуітаў “Братэрства Езуса”, заснаванага Ігнацыем Лаёлам ў 1534 г. у Парыжы, імя якога ўзгадваецца ў раманае ў сувязі з імёнамі герояў манаха-дамініканца Фларыяна Басяцкага і кардынала Лотра, якія прыехалі на Беларусь з місіяй стварэння на гэтай зямлі *самага магутнага, таму што самага нябачнага ордэна*. Галоўнымі прынцыпамі гэтага ордэна былі строгая цэнтралізацыя і ўзаемны шпіянаж. Любое злачынства лічылася дапушчальным дзеля “большай славы божай”. Хітрасць і вераломства “касцёла псоў пана Бога” дазволіла аўтару рамана актуалізаваць падобныя семы і звязаць іх з канцэптам змяя.

Прыбыццё эмісараў ордэна на Беларусь падаецца аўтарам вобразна: *А цяпер праўда зноў усплыла. У нас. Цёплая. А на цёплае вузакі і змеі паўзуць* (1, с. 52). Выгляд Фларыяна Басяцкага суадносіцца са знешнім выглядам дэнатата. Адзін з герояў рамана апісвае гэта так: *Ты зірні ў вочы. Плоскія. Зялёныя... Змей. Так і чакаеш, што адкрые рот, а адтуль замест языка – травінка-джала* (1, с. 50); *Худы, падборысты, з пранізлівым розумам у шэрых вачах, ён быў нават прыемны і гэтымі вачыма, і змяістай, ледзь улоўнай усмешкай* (1, с. 17) – гэта ў пачатку рамана, а далей: *Праходзячы паўз Юрася, ласкава дакрануўся далонню да ягонай рукі. Знік. Братчыка перасмыкнула. Ён упершыню бачыў тут такіх людзей. Нібы нешта патаемна-нячыстае, халоднае, недаступнае ніякім страцыям апаганіла руку. Нібы, прачнуўшыся ўначы, з жахам адчуў на ёй слізкі ход змяі* (с. 78) ... *з рота ў Басяцкага нібы плыў смярдзючы гной, нібы травінка-джала высоўвалася з-пад языка* (1, с. 432).

Ды і сімвалам ордэна езуітаў з’яўлялася змяя. Абвіўшы падножжа крыжа, яна ляжыць, ахоўваючы яго, у пагрозлівай паставе. У раманае кардынал Лотр перадае Басяцкаму прывітанне ад Ігнацыя Лаёлы і медальён з такой выявай (1, с. 18).

Змяя ў сімваліцы – з’ява вядомая. Выкарыстанне сімвала змяі як сацыяльнага класіфікацыйнага (па паходжанні татэмчнага) знака, які адрознівае свяшчэннага цара, характэрна для Старажытнага Егіпта (знак свяшчэннай змяі Урэй як сімвал фараона),

краін індыйскага арэала (галаўныя ўборы ў выглядзе скручанай змяі ў членаў царскага роду Чхота Нагпур), царства інкаў (выява змей на гербе вярхоўнага інкі) [8, с. 470].

У рамане Уладзіміра Караткевіча апісваецца яшчэ адзін класіфікацыйны знак, якога тычыцца “змяіная” сімволіка. Размова ідзе пра чаканку галавы Мядузы Гаргоны на даспехах язычнікаў, мадыфікаваную ў сонца з промнямі замест змей ў даспехах кардынала *таму, што, вядома, не да твару было хрысціянам насіць на грудзях паганскі знак* (1, с. 13).

Змяя заўсёды выкарыстоўваецца аўтарам ва ўстойлівых параўнаннях, актуалізуючы сему *‘гнуткасць’* – дзяўчына гнуткая, як змяя (1, с. 16), корд (спецыяльны шнур) *змейкаю* бліснуў у пылу (с. 41), ланцугі срэбнай *змяёю* ўпалі на зямлю (с. 449). Параўноўваецца са змяёю *вугар* (с. 295), *‘свіст’* – *змеем* свістаў у паветры аркан (с. 278), *‘асаблівасці перамяшчэння’* – Сялім павольна выпягваў шаблю з піхваў. Яна выпаўзала з іх нябачнымі рыўцамі, як змяя (1, с. 286). Асабліва часта параўноўваецца са змяёю *натоўп*, узнікае метафарычны перанос: І пацяклі *натоўпы*. Дзве вялізныя *змяі* чалавечыя (1, с. 150), Вось *змяя* ўсцягнулася на насып (1, с. 320), А на Узвозе паўзла і паўзла ўгору стракатая і пыльная ўжо *змяя* працэсіі (1, с. 469).

Раман Уладзіміра Караткевіча стракаціць народнай фразеалогіяй. Тут мы сустракаем устойлівую адзінку, не знойдзеную намі ў беларускіх фразеалагічных слоўніках. Гэта фразеалагічная адзінка (ФА) перадае ўласцівую беларускай ідыёматыцы сему змяя – *‘зло’, ‘небяспека’*: Яшчэ адзін гарлаў, як *спалоханы змяёю бугай*. Тая ж сема актуалізуецца ў ФА *гадзючае кубло*: Не хлеб яны ўзялі ў свой Вавілон, у *кубло гадзючае*, а хлеб дабрыні вай, лігасці, даверу (1, с. 352).

Такім чынам, у рамане Уладзіміра Караткевіча, дзеянне якога разгортваецца ў XVI ст., вобраз Змея актуальны. Ён займае не апошняе месца ў карціне свету герояў. Аднак і ў аўтарскай канцэптуалізацыі значэнне яго не меншае, пра што сведчаць выкарыстаныя пісьменнікам вобразныя сродкі.

Народная (наіўная) карціна свету вельмі ўстойлівая, нягледзячы на тое, што сам свет паступова ператвараецца. Яна заўсёды ўздзейнічае на светапогляд такіх глыбока нацыянальных пісьменнікаў, як Уладзімір Караткевіч. Аналізуючы раман, мы бачым, што энантыясемія ў аўтарскай канцэптуалізацыі змяі, як і ў народнай канцэптуалізацыі, захоўваецца: з аднаго боку, *муоры, хітры, як змей*, канатуецца станоўча, з другога боку, *злы, каварны, як змей*, хрысціянскі *змей-спакушальнік* спалучаецца з адмоўна маркіраваным членам апазіцыі. Мова па прычыне валодання “культурнай памяццю” [10] уздзейнічае не толькі на рэпрадукцыю культурнай традыцыі, але і на фарміраванне калектыўнай ментальнасці.

1. *Караткевіч, У.* Хрыстос прыязмліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды) // Збор твораў: у 8т. – Мн.: Маст. літ., 1990. – Т. 6.

2. *Апресян, Ю.Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д.Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 37–67.

3. *Баршчэўскі, Я.* Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я.Баршчэўскі / Выбраныя творы. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 1998.

4. *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік* / С.Санько, Т.Валодзіна, У.Васілевіч [і інш.]. – Мн.: Беларусь, 2004.

5. *Верабей, А.* Абуджаная памяць / А.Верабей. – Мн.: Маст. літ., 1997.

6. *Вужовы кароль: беларускія легенды і паданні.* – Мн.: Юнацтва, 1996.

7. *Дрэва каханья: легенды, паданні, сказы* / склад. А.І.Гурскі. – Мн.: Маст. літ., 1993.

8. *Іванов, В.В.* Змей / В.В.Іванов // Мифы народов мира: в 2 т. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – Т. 1.

9. *Карскі, Я.* Беларусы / Я.Карскі. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 2001.

10. *Касевіч, В.Б.* Буддизм. Картина мира. Язык / В.Б.Касевіч. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1996.

11. *Лотман, Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М.Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996.

12. *Пережитки древняго міросозерцання у белорусов: этнографічскій очерк* А.Е.Богдановіча. – Гродно, 1895.

13. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1.
14. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*: у 5 т. – Мн.: БелСЭ, 1977. – Т.1.
15. *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М.Фасмер – М.: Прогресс, 1987 – 1988. – 4 т.
16. *Чернышова, Л.В.* Концепт *змея* в белорусской и русской фразеологии / Л.В.Чернышова // *Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: материалы IV междунар. науч. конф.* – Гомель, 2005. – С. 137 – 140.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ